

## HISTORY OF JOURNALISM/ PUBLICISM

<https://doi.org/10.17721/2522-1272.2021.78.4>

UDC 94(477):341.485]"1932/1933":070

# **The Topic of the Holodomor of 1932 – 1933 on the Pages of the Newspaper “Ukrainian News”/“Ukrainski Wisti” (1945, Germany – 2000, USA)**

**Serhiy Kozak**

*PhD (philol. sci.), T. Shevchenko Institute of Literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine  
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine*

*Corresponding author's e-mail address: [detr19411@gmail.com](mailto:detr19411@gmail.com)*

### ABSTRACT

The problem of restoring historical truth has always been relevant among Ukrainian political emigrants. The proof of that is the materials about the Holodomor of 1932–1933 on the pages of the Newspaper “Ukrainian News”/“Ukrainski Wisti”. The objective of this study is to find out the subject and genre palette of materials about the Holodomor in Ukraine, the names of their authors, the significance of these publications in the general process of restoring historical truth both for the Ukrainian emigrant society and the process of civil society formation in Ukraine, as well as expanding the scientific paradigm of this issue through the little-known materials of emigration press. We managed to ascertain that 413 materials of different genres, which are directly related to the outlined subject, were published on the pages of “Ukrainian News”. The most essential method of achieving the objective was the analysis of materials of the newspaper “Ukrainian News”, which helped to identify the main components of the subject matter. Through this method, the publications of a significant number of authors on the same subject, as well as effectiveness of presenting their materials on the topic of this study were analyzed.

**KEYWORDS:** the newspaper “Ukrainian News”/“Ukrainski Wisti”; the Holodomor of 1932–1933; genocide; memory; tragedy; diaspora.

УДК 94(477):341.485]"1932/1933":070

## Тема Голодомору 1932–1933 рр. на сторінках часопису «Українські Вісті» (1945, Німеччина – 2000, США)

*Козак Сергій Борисович, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України, науковий співробітник, кандидат філологічних наук*

### Резюме

Проблема повернення історичної правди була завжди актуальною в середовищі української політичної еміграції. Підтвердженням цього є матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. на сторінках еміграційного часопису «Українські вісті» (далі – «УВ»). Мета цього дослідження – крізь призму публікацій у газеті «УВ» з'ясувати тематично-жанрову палітру матеріалів про Голодомор в Україні, імена їхніх авторів, значення цих публікацій у загальному процесі повернення історичної правди як для українського еміграційного суспільства, так і для процесу становлення громадянського суспільства в Україні, а також розширити наукову парадигму цієї проблематики за рахунок маловідомих матеріалів еміграційної преси. Вдалося з'ясувати, що на сторінках «УВ» побачило світ 413 матеріалів різних жанрів, які безпосередньо стосуються окресленої теми. Найбільш сутнісним методом досягнення мети став аналіз матеріалів часопису «УВ», що допомогло виявити головні складники предмета дослідження. Завдяки цьому методу, приміром, проаналізовано публікації значної кількості авторів на ту саму тему, а також ефективність подачі їхніх матеріалів за темою цього дослідження.

**Ключові слова:** газета «Українські вісті»; голодомор 1932–1933 рр.; геноцид; пам'ять; трагедія; діаспора.

### Козак С.Б. Тема Голодомора 1932–1933 гг. на страницах газеты «Украинские вести» (1945, Германия – 2000, США)

Проблема возвращения исторической правды была всегда актуальной в среде украинской политической эмиграции. Подтверждением этого являются материалы о Голодоморе 1932–1933 гг. на страницах эмиграционной газеты «Украинские вести» (далее – «УВ»). Цель этого исследования – сквозь призму публикаций в газете «УВ» выяснить тематическую и жанровую палитру материалов о Голодоморе в Украине, имена их авторов, значение этих публикаций в общем процессе возвращения исторической правды как для украинского эмиграционного общества, так и для процесса становления гражданского общества в Украине, а также расширить научную парадигму этой проблематики за счет малоизвестных материалов эмиграционной прессы. Удалось выяснить, что на страницах «УВ» опубликовано 413 материалов разного жанра, имеющих непосредственное отношение к обозначенной теме. Самым существенным методом достижения цели стал анализ материалов газеты «УВ», который помог выявить основные составляющие предмета. Благодаря этому методу, например, были проанализированы публикации значительного числа авторов по одной и той же теме, а также эффективность публикации их материалов по теме нашего исследования.

**Ключевые слова:** газета «Украинские вести»; голодомор 1932–1933 гг.; геноцид; память; трагедія; диаспора.

## 1. Вступ

Коли за радянських часів Москва десятиліттями вперто розповідала світові, що у 1932–1933 рр. в Україні ніякого голоду «не було і бути не могло», українська політична еміграція на Заході тим часом, навпаки, все робила для того, щоб людство якомога більше довідалося про мільйони замучених голодною смертю українців – про цю одну з найбільших трагедій ХХ століття, а по суті – геноцид проти українства. Особливо помітною в цьому напрямку стала діяльність середовища, яке об'єдналося навколо газети «Українські вісті» (Німеччина – США). Була в тому значна закономірність, оскільки українці саме цього осередку на власних долях і долях своїх близьких добре звідали, що таке голод. Опинившись на Заході і обравши за трибуну часопис «УВ», вони вістили світові правду про багатомільйонні втрати українського народу. Звідтоді ті публікації – підписані справжніми іменами, псевдонімами чи й навіть криптонімами – ставали частинами єдиного літопису про цю трагедію і належать до теми, яка супроводжувала сторінки видання упродовж всієї його історії. На жаль, матеріали про Голодомор 1932–1933 рр., які опубліковано в еміграційних часописах, досі є малодослідженими. Не виняток тут і шпальти «УВ», хоча документально-публіцистичне осмислення цих трагічних подій значною мірою пов'язане якраз із цією газетою. Недаремно Фундація імені Івана Багряного (США), яка на останньому етапі існування часопису була його видавцем, з-поміж інших завдань ставила собі за мету «розповісти світові про організований Москвою голод 1933 року...» [1]

## 2. Теоретичне підґрунтя

Відомо, що в радянський період будь-яка інформація, що стосувалася Голодомору в Україні, перебувала під суворою забороною. Отож усе, що написано й видано на цю тему, – це вже набуток незалежної України, а також частково того руху за незалежність, який мав місце на зламі 1980–1990-х рр. Це матеріали різних жанрів: публікації архівних документів, спогади свідків, які, переживши трагедію, дивом залишилися живими, наукові дослідження, художні твори тощо. Варто нагадати, що одними з перших в Україні, зібравши тисячі свідчень, розгорнули досліди з історії Великого голоду 1932–1933 рр. публіцисти Володимир Маняк і Лідія Коваленко. Втім, значно раніше про цю трагедію заговорили українські письменники і науковці, які стали голосом української політичної еміграції, тобто ті, хто перебував на Заході. Саме представникам української діаспори належать одні з перших в українській літературі творів на тему Голодомору («Марія» Уласа Самчука і «Жовтий князь» Василя Барки). Водночас одні з перших зразків публіцистично-документального дослідження трагедії 1932–1933 рр. з'явилися з-під пера авторів часопису «УВ». Серед них – публікації Олексія Коновала, Василя Гришка, Василя Старова, Івана Багряного, Федора Пігідо, Івана Дубинця та багатьох-багатьох інших. На важливості цієї теми як у діяльності політичної еміграції, так і на сторінках газети «УВ» наголошують у своїх розвідках науковці М. Присяжний [2] і Н. Сидоренко [3]. Особливу роль часопису у висвітленні цієї теми визначив академік Іван Дзюба [4]. У 1997 р. побачив світ збірник матеріалів «УРДП», де в численних біографічних силуетках зустрічаємо факти про Голодомор в Україні, там також подано відомості з ушанування пам'яті його жертв у різних країнах світу, зокрема читачами «УВ» [5]. Відомо, що в період «холодної війни» (1970–1980-ті рр.) матеріали про Голодомор як спричинений Москвою геноцид українського народу регулярно транслювали в етері радіо «Свобода» і «Голос Америки», причому багато передач на цю тему створили штатні й позаштатні автори «УВ» (наприклад, Михайло Воскобійник, Василь Гринько (Гришко), Ігор Качуровський, Олексій Коновал та ін.).

Мета цього дослідження – крізь призму публікацій у газеті «УВ» з'ясувати тематично-жанрову палітру матеріалів про Голодомор в Україні 1932–1933 рр., імена їхніх авторів, значення цих публікацій у загальному процесі повернення історичної правди як для українського еміграційного суспільства, так і для процесу становлення громадянського суспільства в Україні, а також розширити наукову парадигму цієї проблематики за рахунок маловідомих матеріалів еміграційної преси.

### 3. Методи дослідження

Найбільш сутнісним методом досягнення мети став *аналіз* матеріалів часопису «УВ», що допомогло виявити головні складники предмета дослідження. Завдяки цьому методу, приміром, проаналізовано публікації різних авторів на ту саму тему, а також ефективність подачі їхніх матеріалів за темою дослідження. Зокрема застосовано *елементарно-теоретичний аналіз і синтез*, на підставі якого встановлено причинно-наслідкові зв'язки Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Завдяки *історичному* методу отримано можливість вивчати об'єкти у хронологічній послідовності. Таким чином, спираючись на створений нами хронологічний показник, проаналізовано значну частину матеріалів (понад чотириста), які на шпальтах цієї газети присвячені проблематиці Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Метод *узагальнення* дозволив висвітлити спільну позицію щодо Голодомору великої кількості українців, які жили в різних країнах і походили з різних частин України. *Біографічний* метод дав можливість дослідження Голодомору на основі свідчень очевидців, чий спогади надруковано в часописі «УВ» [6].

### 4. Результати й обговорення

Насамперед автору вдалося з'ясувати, що на сторінках «УВ» побачило світ 413 матеріалів різних жанрів, які безпосередньо стосуються окресленої теми. Хронологічні межі цих публікацій такі: перший – 7 лютого 1948 р. (спогади О. Степового) [7], а останній – 28 травня 2000 р., про вшанування жертв Голодомору українцями Чикаго (інформація О. Коновала) [8].

Таким чином, тема ця проіснувала на шпальтах «УВ» понад півстоліття. Значний інформаційний масив (понад чотири сотні матеріалів), що був створений упродовж такого тривалого часу, включає спогади свідків, меморіальні заходи в різних країнах світу, присвячені вшануванню пам'яті жертв геноциду, маніфестації до річниць Голодомору у великих містах Західної Європи, Америки й Австралії, заходи з висвітлення відомостей про Голодомор у чужоземній пресі, систематичні звернення і заклики щодо збереження свідчень та інших документів про голод 1932–1933 рр. в Україні тощо.

Однією з перших «хронологічних дат», яка була мобілізаційним чинником для української еміграції у вшануванні жертв Голодомору, стало відзначення його 15-річчя навесні 1948 р. 20 березня того року часопис відгукнувся на цю дату серією публікацій, зокрема матеріалом із символічною назвою «Наша правда» – це були «думки вголос» Івана Багряного, які відомий письменник виголосив на національній панакхиді в Мюнхені [9]. У тому ж числі редакція розповіла про ще один важливий захід у столиці Баварії – багатотисячну демонстрацію жалоби з панакхидою за «мільйони жертв» [10]. Поруч із цими матеріалами на шпальтах газети надруковано спогади-хроніку про Голодомор, а також повідомлення про «15-річчя української жалоби в Ганновері».

Можна сказати, що це було перше тематичне число «УВ», присвячене трагічним подіям в Україні 1932–1933 рр. Зауважмо, що на час цієї активності минуло всього два з половиною роки після завершення Другої світової війни і українці, які перебували в таборах ДіПі, переважно на теренах Баварії, ще не забули жах від рейдів советських репат-

ріаційних комісій, але українська еміграційна преса вже тоді знайшла своє місце в бою за правду про Голодомор.

З того часу темі Голодомору як геноциду українського народу на сторінках «УВ» приділено особливу увагу. Звідтоді ці матеріали – підписані справжніми іменами, псевдонімами чи й навіть криптонімами – ставали частинами єдиного літопису про цю трагедію і належать до теми, яка супроводжувала видання упродовж майже всієї його історії.

Так, наприкінці січня 1953 р. на шпальтах «УВ» з'являється низка публікацій із загальною назвою «20-ті роковини голоду імені тов. Сталіна на Україні» [11]. Центральний матеріал цієї тематичної добірки – «Розстріл 35-х агрономів» сумлінного дослідника українського Голодомору Івана Дубинця, який, на жаль, сам загинув за загадкових і дотепер нез'ясованих обставин у Нью-Йорку, але встиг залишити нам важливі відомості на цю тему [12].

Зрозуміло, що одним із першочергових завдань, які ставила перед собою українська політична еміграція, було вшанування пам'яті мільйонів українців – жертв Голодомору. Матеріали часопису дають можливість для реконструкції доволі змістовної картини діяльності українських громад у цьому напрямку. Так, майже в усіх куточках світу було створено комітети (або комісії), які сприяли організації відповідних заходів шани. Приміром, довголітній автор часопису Олексій Коновал у дописі за 30 січня 1983 р. розповів читачам про вшанування пам'яті жертв українського Голодомору в Чикаго. Варто зауважити, що тема Голодомору була особливо важливою як у житті української еміграції загалом, так і особисто в долі таких авторів, як Олексій Коновал. Адже походить він, як нам вдалося з'ясувати, з полтавського роду селянина-пасічника. Його родина ледве пережила трагічний 1933 р., але батьки і вся рідня матері (9 осіб), що мешкали на іншому хуторі, померли з голоду. Діда місцева влада намагалася в усілякий спосіб затягти до колгоспу. Зрештою, забрали все майно, худобу, порозбирали хліви, клуню й повітку та матеріал на нову хату, діда застрелили вночі 1934 р. на пасіці, а вулики з бджолами реквізували. Батька Олексія, Григорія, за так званий непослух радянській владі і небажання йти до колгоспу арештували й заслали на Колиму. Нелегко жилося матері, одноосібниці, з трьома малими синами в старій хаті, в холоді й голоді [13]. Як наслідок пережитого цим автором – ціла низка його публікацій, серед яких: «Трагедія України 1933 року» [14], «Ми обвинувачуємо Москву» [15] та ін.

Утім, навколо «УВ» гуртувалося чимало авторів, для яких страта голодом була не лише темою публіцистичних дописів, а й трагедією їхнього власного роду. Це підтверджують численні аналітичні матеріали, наприклад, «Голод як засіб поневолення» М. Смика, «У ті далекі страшні роки» В. Сокола, «Смерть у глибокому яру» С. Дубовика, а також опублікована на сторінках видання серія спогадів свідків трагедії: П. Глушаниці («Моє свідчення»), Ф. Пігідо («Тієї страшної весни»), К. Слобідського («Коло стовпа»), А. Гудзовського («Чи пам'ятаєте ви голод 1932–1933 р.»), Г. Мороза («Моє щире зізнання»), Л. Лимана («Спогади про голод»), В. Лизогуба («Я був пухлий і ледве ходив...»), Павла Котенка («Все плачу і плачу, коли про голод згадаю...») тощо. Важливо, що ці та інші матеріали «УВ», передусім спомини тих, хто вижив, суттєво підсилювали дослідницьку складову цієї теми як у діаспорі, так згодом (після проголошення незалежності) і в Україні.

Іще одним вагомим фактором, який сприяв розширенню проблематики Голодомору, була громадянська позиція літпрацівників газети, бо ж переважна їх більшість звідала голод на власній долі, а ще – організаційна роль редакції у справі збереження спогадів [16]. Тут насамперед ідеться про регулярні заклики до читачів надсилати спомини про Голодомор до редакції, а також – з метою збереження хроніки сумних подій – на адреси наукових установ української діаспори (архів Українського інституту Гарвардського університету, архів Українського дослідного центру та ін.). У зв'язку з цим на сторінках

часопису часто друкувалися звернення на зразок: «подаваймо матеріали і свідчення про голод на Україні» [17].

Не менш значимими в цій справі були заклики «УВ» щодо фінансової підтримки видань про Голодомор. Зрештою, більшість з них побачила світ якраз завдяки пожертвам читачів і передплатників часопису. Зокрема газета систематично подавала відомості про діяльну (як фінансову, так і інформаційну) допомогу таким книжковим виданням різних авторів, як «Великий голод в Україні 1932–1933 рр.», «Москва сльозам не вірить», «Український голокост, 1933», «Страта голодом», «Замах на життя нації», «Жнива смутку» (інша назва – «Жнива розпачу»), «Голод–33», «Голод на Україні, 1932–33 рр.», «Голод в Радянській Україні у 1932–1933 роках», а також збірників документів, монографій і навіть навчального посібника («короткий курс») лекцій для українських шкіл діаспори, що були присвячені темі Голодомору. «УВ» зберегли для дослідників чимало суттєвих фактів, які свідчать про матеріальну підтримку українською еміграцією видань і розвідок на цю тему. Ось лише один з таких фактів: 3 липня 1988 р. часопис повідомив про 35 тисяч американських доларів, які українська громада США збрала на проекти з наукового вивчення теми Голодомору [18].

Газета «УВ» є важливим бібліографічним джерелом для досліджень у царині Голодомору. Адже ж, окрім сотень публікацій авторів видання, на сторінках часопису зосереджено відомості про публікації за темою в закордонній чужомовній пресі, а також ідеться про низку книжок (крім уже названих, це, приміром, «8000» Ф. Стайківського (Правобережного), «Найбільший злочин Кремля» М. Вербицького, «Миргородський ярмарок» Олени Звичайної), з-поміж яких – видання не тільки українською, а й іншими мовами.

Прикметно, що серед авторів «УВ», які присвятили свої статті цій болючій темі, такі відомі в українській діаспорі постаті, як перекладачка Оксана Соловей, прозаїк і поет Остап Тарнавський, правозахисниця Надія Світлична, мовознавець Василь Чапленко, літературознавець Юрій Бадзьо, історик Павло Глушаниця, дослідник літератури Григорій Костюк, очільник Української Православної церкви в США митрополит Мстислав, математик і дисидент Леонід Плющ, упорядник енциклопедії Євген Онацький, художник Кость Бульдин і багато-багато інших.

Таким чином, вустами цих і багатьох інших авторів часопис одним з перших розповів світові про Голодомор 1932–1933 рр. Підтвердженням цього стала, зокрема, низка статей до річниць сумної події: «Харків, весна 1933 року» В. Гришка (1973 р.) [19], «1933 р. як новий етап большевицької політики щодо України» Г. Костюка (1953 р.) [20]. Вже самі назви матеріалів дають можливість з'ясувати змістові наголоси діаспори в цій проблематиці, підтверджують суголосність думок різних авторів. Ось ще кілька конкретних прикладів: «Як я пережив страшний голод 1933 року» (21 лютого 1948; автор – Іван Халаява), «Клич мільйонів, заморених голодом» (24 січня 1952; автор – Іван Дубинець), «1933 рік – вершок московського садизму» (3–10 січня 1979; автор – Л. Дарниця) тощо.

Показовим є те, що найбільш резонансні статті після публікації на шпальтах «УВ» продовжували своє життя окремими виданнями, тобто виходили брошурами і книжками. Це засвідчувало вагомість і ефективність друкованого на сторінках часопису слова на цю тему. Саме так, наприклад, сталося з появою праць про Голодомор Михайла Воскобійника, Федора Стайківського, а ще – голови УРДП Василя Гришка. Його дослідження «Москва сльозам не вірить», як нам вдалося з'ясувати, спочатку набуло розголосу після публікації в газеті (6 травня 1973 р.), а вже потім побачило світ кількома книжковими виданнями. Таким чином автор допоміг українському суспільству зробити надзвичайно важливий крок в осмисленні цієї трагедії як геноциду української нації [21]. Сам переживши голод, В. Гришко після глибокого аналізу, що ґрунтувався на документах і свідченнях людей, довів, що причиною Голодомору 1933-го насправді була не колективізація, а реакція Москви на бурхливе українське відродження.

Нагадаю, що до 45-річчя народобвистства (це ще один термін на означення цієї трагедії, який зустрічаємо на шпальтах «УВ») опубліковано працю В. Гришка «Український голокост» українською мовою, а до 50-річчя голоду вона побачила світ англійською мовою [22], як і доповідь про голод під назвою «Замах на життя нації» [23]. До цих видань також увійшли матеріали, частину з яких спершу було надруковано на сторінках часопису [24].

Особливої активності вшанування жертв геноциду набуло в рік його 50-річчя (1983 р.). З нагоди цієї дати в усіх містах, де існувало бодай незначне скупчення українців, було створено відповідні громадські комітети. Наймасовіші заходи того року відбулися в Чикаго, Клівленді, Нью-Йорку, Торонто, Монреалі, Вашингтоні, Філадельфії, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі, Сан-Дієго, Міннеаполісі, Парижі, Мюнхені, Лондоні, Манчестері, Вінніпезі, Оттаві, а також Детройті (США), де панахиду очолив єпископ УАПЦ (соборноправної) Олександр (Биковець) [25]. Хроніка часопису фіксує такі події і в багатьох інших містах світу, як-от: Ліде, Болтон, Норт-Порт, Сакраменто, Флінт. Як бачимо, географія цих заходів дуже широка. Вона сягала навіть таких віддалених куточків, як, наприклад, Гетеборг (Швеція) і Веллінгтон (Нова Зеландія), де також були передплатники «УВ», завдяки зусиллям яких і відбувалися ці вшанування. Вони ж – передплатники газети – ставали й авторами дописів про ці події.

Мало того: у контексті вшанування пам'яті і поширення відомостей про Голодомор у багатьох містах світу представники української діаспори звели пам'ятники жертвам трагедії 1932–1933 рр. Так, «УВ» повідомили читачів про відкриття меморіальних знаків у самісінькому центрі багатомільйонного Лос-Анджелеса, в столиці США Вашингтоні, столиці Австралії Канберрі, інших містах Північної Америки з мільйонним населенням – Детройті, Чикаго, Торонто, а також у Брадфорді (Англія), Вінніпезі, Едмонтоні (Канада), у штатах Огайо та Індіана (США), інших куточках планети.

Прикметно, що в організації цих заходів пам'яті брали участь установи, які представляли широкий спектр громадсько-політичного і культурного буття української еміграції, зокрема СКВУ (Світовий конгрес вільних українців), УРДП (Українська революційно-демократична партія), ОУН (Об'єднання українських націоналістів), КУК (Комітет українців Канади), СУА (Союз українок Америки), Братство Св. Володимира (Канада), ОДУМ (Об'єднання української демократичної молоді), Ліга визволення України, СУМ (Спілка української молоді), а також українські церковні громади (як православна, так і греко-католицька, і протестантська), зокрема регулярними були звернення їхніх очільників, що друкувалися на шпальтах «УВ». Особливе місце посідала діяльність ДОБРУСу і СУЖЕРО, членами яких стали колишні репресовані «з-під совєтів», а їхньою метою – нагадування світові про злочини совєтського тоталітаризму. Прикметно й те, що саме ці організації мали в часописі свою тематичну сторінку, де систематично публікувалися матеріали на тему Голодомору.

Пережите у 1932–1933 рр. ставало незагойним спогадом, спогади про Голодомор – свідченнями, свідчення – документами, а документи – книжками, які живили правду про трагедію. Таким чином ті, хто у вирі війни потрапив на Захід, складали звіт перед Батьківщиною, а ще, за словами авторів «УВ», «попередили світ про московську небезпеку, яка нависла над ним». Цей чин українців високо оцінили не лише чільні діячі української діаспори (зокрема президент УНР в екзилі Степан Витвицький, архієпископ Мстислав), а й американські політики. Один з них – сенатор Керстен – з нагоди виходу з друку «Білої книги...» зазначив, що «коли історик ХХІ століття досліджуватиме події минулого, то він обов'язково відзначить українців як головну силу, що повалила комунізм» [26].

Ця активність української еміграції переросла в її ідейну позицію, яку не могли не помітити політики провідних країн Заходу. Під тиском такої наполегливості у справі поширення правди про Голодомор в Україні уряди США і Канади змушені були відгук-

нутися на вимоги своїх громадян українського походження. В жовтні 1984-го Конгрес США проголосив 4 листопада Днем пам'яті великого голоду в Україні 1932–1933 рр., а 18 жовтня того ж року Президент США Рональд Рейган своїм підписом узаконив створення комісії в Конгресі США для дослідження причин і наслідків цієї великої трагедії українського народу. Ця комісія складалася з двох сенаторів, чотирьох конгресменів, трьох членів американського уряду і шістьох членів української громади. Її діяльність дала, у свою чергу, новий поштовх вивченню цієї проблеми, зокрема й у Гарвардському університеті.

Зауважмо, що звідтоді акція «Свіча пам'яті», яка й так щорічно впродовж тривалого часу відбувалася в українських громадах, завдяки цим рішенням набула офіційної підтримки в країнах Північної Америки. Це також сприяло тому, що серед дослідників країн Заходу зросло зацікавлення темою Голодомору.

Низку матеріалів часопису присвячено результатам діяльності американського науковця Джеймса Мейса [27], одного з найавторитетніших дослідників голоду в Україні. На його переконання, щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було знищити другу радянську республіку, а отже, вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію в пам'яті народу, знищити Україну як таку. Калькуляція була дуже проста і вкрай примітивна: немає народу – немає й окремої країни, а в результаті – немає проблеми. Така політика, в класичному розумінні цього слова, й означає геноцид [28].

Варто зауважити, що загалом тема сприяння вчених неукраїнського походження, залучення до процесу дослідження українського Голодомору представників неурядових і офіційних кіл західних країн – одна з найважливіших для української діаспори. Крім Дж. Мейса, який став приятелем України і зробив величезний внесок у справу вивчення проблематики голоду в Україні, «УВ» розповідали і про інших західних науковців, які присвятили свої праці трагічним для України 1932–1933 рр., зокібно про британського та американського історика й письменника Роберта Конквеста (зокрема його книжку про український Голодомор «Жнива скорботи»), американського журналіста Джозефа Альсопа.

Водночас слід сказати, що праці цих та інших науковців не могли з'явитися без сприяння представників української діаспори. Мова про тих емігрантів зі Східної і Центральної України, хто дивом залишився живим і чий приклад пережитого став основою для низки досліджень. Так, англomовні праці згаданих і ряду інших авторів зі США, Канади, Великобританії, Австралії, написані за допомогою свідчень представників української діаспори, зокібно передплатників «УВ», відіграли суттєву роль у поширенні правди про цей злочин Москви в різних країнах світу. А саме це – розповіді світові правду про Голодомор – й було чи не найважливішою місією української політичної еміграції [29]. Одним із найзначніших внесків у цю справу стала англomовна (згодом перекладена й українською) книжка «The black deeds of the Kremlin: A white book» («Біла книга про чорні справи Кремля»), про появу якої «УВ» повідомили в жовтні 1953 р. Власне, була це не просто книжка, адже ж «560 сторінок друку, понад 100 ілюстрацій, на дуже доброму папері, в розкішній, золотом тисненій, оправі й гарній обкладинці – це обвинувальний акт проти російських комуністичних народовбивців та імперіалістів» [30].

1955 р. побачив світ другий том цієї надзвичайно цінної праці, в якій «зібрано непроминальної вартости матеріали-свідчення про винищення Москвою українського народу». «Ця книга є творчістю сотень людей, свідків тих трагічних подій. Їхні спогади, записані в «Білій книзі», що вийшла англійською мовою, є пам'ятником мільйонам мучеників, які загинули від штучно організованого голоду в Україні», – наголошував автор статті «УВ», написаної до 25-ліття «Білої книги» [31]. Варто зауважити, що фінансували видання цих двох томів уцілілі жертви переслідувань, чимало з яких втратили когось із рідних у ті жахливі роки, їх більшість складали передплатники часопису.

Отож саме завдяки співпраці наших політичних емігрантів з журналістами й науковцями інших країн тема Голодомору в Україні 1932–1933 рр. з'явилася на сторінках «New York Times», «Washington Post», «Independent» та інших найпрестижніших видань світу. Також завдяки багатотисячним демонстраціям, які українська діаспора влаштувала на центральних вулицях Мюнхена (Німеччина), Брайденбурга (Англія), Монреалю (Канада), Детройта, Вашингтона (США), світ довідався про один з найбільших злочинів Москви, який вона усіляко приховувала. «УВ» докладали максимум зусиль, щоб цього не сталося. «Не допомагаймо Москві затаювати її злочини» (30 січня – 6 лютого 1983 р.), – закликав заголовок однієї зі статей газети. А її постійний автор з Каліфорнії Олександр Скоп писав: «Треба розбити «змову мовчанки» про цю трагедію» (13 липня 1986 р.).

Тема відповідальності Москви за Голодомор в Україні була однією з головних у висвітленні цієї проблематики. Демонстрації з гаслами відповідного змісту перед советськими амбасадками, наукові дослідження, фільми про Голодомор, заходи з ушанування пам'яті жертв трагедії – усе це, на наше переконання, було вироком, справді «обвинувальним актом Москви» і водночас підтвердженням тієї місії, яку взяла на себе й упродовж тривалого часу виконувала, передаючи її від покоління до покоління, українська політична еміграція. Заголовками матеріалів часопис «УВ» заявляв про голод 1932–1933 рр. як про «найбільший злочин Кремля», «кремлівсько-комуністичне народовбивство». В час затятого мовчання, а точніше – свідомого замовчування Голодомору в СРСР, газета української діаспори не приховувала правди, стверджуючи, що «мета голоду 1933 року – знищення українського народу», і що Москва «за смерть семи мільйонів українців, знищених голодом 1933 року», повинна колись відповісти.

Тему Голодомору в часописі також доповнюють оповіді про історії створення і демонстрації кінострічок. На сторінках «УВ», зокрема, йдеться про «Жнива розпачу», «Harvest of Despair», «Штучний голод на Україні 32–33 рр.», «Голод-33» (реж. О. Янчук) та інші фільми. Завдяки цьому виданню ми також довідуємося, що тема Голодомору помітно присутня і в еміграційній художній літературі. Між іншим, у газеті надруковано твори О. Веретенченка («Український збіджений народ!»), Івана Халєви («1933»), Віталія Бендера («Дійство про маленького хлопчика»), поетичну добірку Антоніни Листопад та ін. Варто наголосити й на тому, що автори перших в українській літературі творів про голод – письменники-емігранти Улас Самчук («Марія») і Василь Барка («Жовтий князь») – були знайомими дописувачами «УВ».

Відтак рубрики часопису «Сумна річниця» і «Пам'яті замучених голодом», які завдяки постійній увазі до теми Голодомору отримали сталу прописку на його сторінках, містили, крім уже згаданих, матеріали й багатьох інших напрямів цієї проблематики. Зокрема «УВ» порушує питання про міжнародний трибунал для тих, хто спричинив Голодомор в Україні 1932–1933 рр., наводить текст звіту комісії Конгресу США у справі Голодомору, обговорює короткий виклад з історії Голодомору для українських шкіл діаспори, подає рядки листа про голод дочки письменника Володимира Короленка, розповідає про наукові конференції, що були присвячені цій вагомій темі, друкує віднайдені в архівах Німеччини документи, знайомить читачів із виставкою книжок, яку влаштовано за темою голоду в бібліотеці Гарвардського університету, привертає увагу до медичних аспектів Голодомору, відгукується про конгрес з тематики Голодомору і з приводу монографій на цю ж тему.

Завдяки систематичній подачі матеріалів на сторінках часопису постає широка картина голоду в Україні загалом, а також його вражаючі епізоди в окремих краях: Харкові, Лубнах, Миргороді, Полтаві, на Дніпропетровщині, в селі Миколаївці (нині – Буринського району Сумської області), у селах і містечках Чернігівщини, Київщини та багатьох інших куточків України.

Панахиди і молебні в церквах, меморіальні концерти пам'яті, влаштовані мистецькими колективами діаспори (зокрема варто відзначити постійну участь у таких заходах детройтської капели бандуристів ім. Т. Шевченка) у палацах культури, виставки книжок і документів у найбільших бібліотеках і архівах, театральні постановки на сценах, доповіді науковців в університетах – усе це належить до того грона заходів, які щороку відбувалися на вшанування жертв геноциду 1932–1933 рр. Літопис матеріалів на цю тему на сторінках «УВ» – це своєрідна книга пам'яті, створена силами української діаспори.

Часопис із вдячністю згадує імена журналістів західних видань, які, виявляючи принципову позицію і професійну етику, не піддалися тискові Кремля і вістили правду про злочин Москви. Приміром, «УВ» пише про кореспондента англійської газети «Manchester Guardian» Малкольма Маггеріджа, який із самого початку голоду 1933 р., залишивши Москву, під приводом повернення до Англії пройшов пішки майже всю Україну, записуючи і передаючи світові відомості про трагедію, яку він бачив на власні очі. В одному з таких листів журналіст пише: «Вже в березні 1933 р. по всій Україні був не тільки голод, а стан війни і військової окупації. Збірка збіжжя провадилася з такою жорстокістю і брутальністю, що селяни залишили цілковито без нічого. Щоденно можна було бачити картини величезних груп людей, що складалися із чоловіків, жінок і дітей, оточені озброєним конвоєм. Були це так звані «кулаки», яких вели до в'язниць. Лише охоронники ГПУ і комуністи мали що їсти, всі інші були приречені голодувати...» [30].

Водночас українці західного світу домагалися справедливості щодо американського журналіста В. Дюранті, який, перебуваючи під впливом Москви, писав, що голоду в радянській Україні не було [32], давали критичні оцінки змісту підручників з історії, що були видані в різних країнах і в яких була відсутня інформація про голод в Україні [33], тощо.

Що б і де не відбувалося – чи то «жалобна академія у Ленсі» (Англія), чи «роковини голоду у Мінеаполісі» (США), чи «віче, присвячене жертвам голоду в Буенос-Айресі» (Аргентина), чи «велика демонстрація у Вінніпезі» (Канада), чи «панахида в Рочестері» (США) – усі ці та сотні інших подій були свідченням непорушної єдності українських емігрантів з різних куточків планети як щодо увічнення пам'яті мільйонів українців, так і щодо необхідності справедливої оцінки дій тих, хто винен у цьому «злочині століття».

Сторінки часопису – підтвердження того, що українська еміграція не давала спати Москві. «Ми мусимо закарбувати в пам'яті людства голод 1932–1933 рр.», – наголошував на шпальтах «УВ» відомий правозахисник і математик Леонід Плющ [34]. Для реалізації цього завдання українська діаспора зробила дуже багато. Спочатку (в радянські часи) – у колі еміграції, а згодом вагомо сприяла поширенню досліджень про Голодомор в незалежній Україні.

Утім, вже наприкінці 1980-х у часописі з'являються нові аспекти теми. Це було викликано тими змінами, які відбувалися в Україні, рухом у напрямку відродження державності. Газета «УВ», усіяко підтримуючи заходи зі ствердження правди про Голодомор на державному рівні, порушує низку нових для себе тем: наголошує на проблемі зберігання архівів про голод в Україні, друкує репортаж про міжнародний симпозіум, присвячений обговоренню проблематики Голодомору, оповідає про створення Всеукраїнської асоціації дослідників голоду, публікує народні оповіді про жакхливий 1933-й, розповідає читачам про Курган скорботи на Полтавщині, повідомляє умови конкурсу на пам'ятник жертвам голоду у Києві, інформує про заходи з нагоди 60-річчя Голодомору в різних краях України, тематичну виставку в Харківському історичному музеї, науково-практичну конференцію «Слобожанщина: Голодомор 1932–1933», а ще – про створення і презентацію фільму «Голод-33», крім цього, сповіщає про початок діалогу між вченими України і діаспори за темою Голодомору в Україні. Таке розширення проблематики Голодомору на терени України, де тема ця тривалий час перебувала під забороною, було особливо важливим. А

наскрізною думкою цього масиву дописів було те, що завдання не лише світового українства, а насамперед самої України полягає в тому, щоб домогтися визнання міжнародними інституціями, і передусім Організацією Об'єднаних Націй, Голодомору в Україні геноцидом проти українського народу.

Масштаб втрат, цинізм московських організаторів голоду 1932–1933 рр. свідчать про те, що ця тема ніколи не зітреться зі сторінок книги української пам'яті, а відтак і справа її наукового дослідження і моральної оцінки не може втратити своєї актуальності для цивілізованого народу. Ось, приміром, висловлювання нашого сучасника – в'язня російських тюрем Олега Сенцова: «Якби всі роки незалежності України про Голодомор розповідали як слід, то людей, які ще сумують за СРСР, було б значно менше» [35].

Це була не просто тема часопису «УВ», а обраний політичними емігрантами чин, звіт перед майбутніми поколіннями, перед рідною батьківщиною. І усвідомлення того, що в Радянській Україні будь-які відомості про Голодомор були під забороною, змушувало еміграцію працювати «за двох». Автор низки статей про Голодомор Федір Правобережний наголошував на сторінках газети: «Москва – Сталін стали синонімом колгоспів, стахановщини, сексоттів, НКВД, заполярних таборів, синонімом голоду, смерті, а отже, єдиний порятунком – у власній українській державі!» [36].

## 5. Висновки

Українська діаспора всіма можливими засобами допомагала визвольним процесам, які відбувалися в Україні. Однією з найголовніших місій, яку взяла на себе українська політична еміграція, стало завдання повернути правду про Голодомор 1932–1933 рр. Вагоме підтвердження цього – ті понад чотириста матеріалів на цю тему, що з'явилися на шпальтах «УВ». Вони були в числі перших відомостей про трагедію, нехай виголошених і поза Україною, та все ж у форматі «вільного друку». Цей масив публікацій накопичено за межами України, але збережено і досліджено в інтересах боротьби за Україну, яку ще не завершено, яка ще триває. Цей своєрідний літопис, що карбувався на сторінках видання, вважай, упродовж всієї його 55-річної історії, формувався за трьома основними тематичними напрямками. *Перший* – зібрання, збереження і систематизація спогадів про Голодомор тих, хто пережив ті страшні події і опинився після Другої світової війни у вільному світі; *другий* – публікація і якомога ширше розповсюдження відомостей про цю трагедію, спричинену руками Москви, не лише в часописах діаспори, а й серед учених і політиків західних країн, у періодичних виданнях країн Заходу; *третій* – численні заходи з ушанування пам'яті жертв Голодомору українцями багатьох країн світу (США, Канада, Австралія, Англія, Франція, Німеччина, Аргентина тощо). Усі ці публікації – важливий голос української політичної еміграції, а дослідження цих матеріалів – «наш християнський обов'язок перед пам'яттю мільйонів українських людей, які мріяли про щасливу долю у вільній Україні, сподівалися, що господарюватимуть на своїй землі, вирощуватимуть хліб і діток, а судилося їм з волі комуністичного диктату йти передчасно з життя в жорстоких муках голоду» [37].

## References

1. Konoval, O. (1997), "Help us, and we will help Ukraine (History of creation of I. Bahrianyi Foundation)", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 39.
2. Prysiashnyi, M.P. (2000), *Press of Ukrainian Emigration in Germany: Formation, Development, Thematic Policy (1945–1953)*, I. Franko LNU, Lviv, 220 p.
3. Sydorenko, N.M. (2000), "National magazines in "camp space" of Europe after the Second World War (Italy, Great Britain, Germany, Austria, 1945–1950)", *National-Spiritual Self-Affirmation: In 3 Parts*, part 3, Research Center of the History of Ukrainian Press, Kyiv, 160 p.

4. Dziuba, I. (2010), "Encyclopedia of Ukrainian resistance", in Kozak, S. (Ed.), *"Ukrainian News" in Europe and America (1945–2000): Bibliographic Index of the Newspaper "Ukrainian News": in 2 Volumes*, vol. 1, Lit. Ukraina, Yaroslaviv Val, Kyiv, pp. 3–10.
5. Konoval, O. (Ed.) (1997), *Ukrainian Revolutionary Democratic Party (URDP–UDRP): Collection of Materials and Documents*, Ivan Bahrianyi Foundation, Chicago – Kyiv, 856 p.
6. Rizun, V.V. & Skotnykova, T.V. (2008), *Methods of Scientific Researches in Journalism: a Textbook*, 2nd ed., Presa Ukrainy, Kyiv, 144 p.
7. Stepovyi, O. (1948), "1933", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 12.
8. Konoval, O. (2000), "A New Board of the Committee for Commemoration of the Victims of Holodomor in Ukraine", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 22.
9. Bahrianyi, I. (1948), "Our truth", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 24.
10. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1948), "Ukrainian demonstration on the streets of Munich", no. 24.
11. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1953), "The 20th anniversary of the famine named by Comrade Stalin in Ukraine", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 8–9.
12. Dubynets, I. (1953), "Firing squad of 35 agronomists", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 47.
13. Kozak, S. (2017), "Journalistic, publishing and socio-political activity of Oleksi Konoval", *Bulletin of the Book Chamber*, no. 8, p. 47.
14. Konoval, O. (1993), "The tragedy of Ukraine in 1933", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 49.
15. Konoval, O. (1972), "We blame Moscow. To the 40th anniversary of the famine in Ukraine", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 32–33.
16. Maliar, P. (1951), "Famine in Ukraine in 1932–33", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 74.
17. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1950), "Let's send the materials and evidence of the famine in Ukraine", no. 11.
18. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1988), "35,000 for the Commission for the Study of Famine in Ukraine", no. 27.
19. Hryshko, V. (1973), "Kharkiv, the spring of 1933", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 16.
20. Kostiuk, H. (1953), "1933 as a new stage of Bolshevik policy towards Ukraine", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 50.
21. Kozak, S. (2009), "A word from the compiler: [A foreword]", in Hryshko, V. (Ed.), *Milestones of Time: History, Literature, Politics, Journalism: in 2 Vols.*, vol. 2, Smoloskyp, Kyiv, p. 6.
22. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1983), "Vasyl Hryshko's English-language book "Ukrainian Holocaust 1933" has appeared", no. 47.
23. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1984), "One more work on the famine of 1933", no. 13–14.
24. Kozak, S. (2020), "The mission of emigration in the journalism of Vasyl Hryshko", *Vcheni Zapysky Tavriiskoho Natsionalnoho Universytetu Imeni V. Vernadskoho [Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University]*, vol. 31 (70), № 2, p. 204.
25. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1982), "The Public Committee in Detroit", no. 27.
26. *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]* (1981), "To the 25th anniversary of the White Book", no. 9.
27. Konoval, O. (1993), "Dr. Mace writes the history of the famine of 1933", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 24.
28. Kozak, S. (2004), "For those who were executed by the famine", *Dzerkalo Tyzhnia [Mirror of the Week]*, Oct. 12.

29. Nesina, O. (1993), "The world will know the truth about Holodomor", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 18.
30. Dmytrenko, K. (1953), "We blame Moscow for the death of seven million Ukrainians killed by the famine of 1933", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 85. p. 3–4.
31. Ukrainski Wisti [Ukrainian News] (1981), "To the 25th anniversary of the White Book", no. 9, p. 1.
32. Ukrainski Wisti [Ukrainian News] (1986), "They try to take the Pulitzer Prize from W. Durant", no. 20.
33. Ukrainski Wisti [Ukrainian News] (1985), "Information about the famine is withheld", no. 28.
34. Plushch, L. (1988), "We must engrave the famine of 1932–33 in the memory of humanity", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 16.
35. RBC-Ukraine (2020), "Sentsov emotionally spoke about the Holodomor: everyone supported him", available at: <http://www.rbc.ua/ukr/stylar/-1606562238.html> (accessed: 28.11.2020).
36. Pravoberezhnyi, F. (1953), "Three anniversaries", *Ukrainski Wisti [Ukrainian News]*, no. 1–2, p. 3.
37. Zhulynskyi, M. (2003), "The memory of the past obliges", *Slovo i Chas [Word and Time]*, no. 6, p. 6.

Submitted 22.03.2021

## Список літератури

1. Коновал О. Допоможіть нам, а ми допоможемо Україні (Історія створення Фондації ім. І. Багряного) // Українські вісті. 1997. Ч. 39, 12 жовт.
2. Присяжний М. П. Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945–1953). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 220 с.
3. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. 3. Національні часописи у «таборовому просторі» Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945–1950) / Дослід. центр історії укр. преси. Київ, 2000. 160 с.
4. Дзюба І. Енциклопедія українського опору // Козак С. «Українські вісті» в Європі й Америці (1945–2000) : бібліогр. покажч. змісту газети «Українські вісті» : у 2-х т. Київ : Літ. Україна, Ярославів Вал, 2010. Т. 1. С. 3–10.
5. Українська революційно-демократична партія (УРДП– УДРП) : зб. матеріалів і док. / упоряд. О. Коновал. Чикаго – Київ : Фондація ім. Івана Багряного, 1997. 856 с.
6. Різун В. В., Скотникова Т. В. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Преса України, 2008. 144 с.
7. Степовий О. 1933 // Українські вісті. 1948. Ч. 12, 7 лют.
8. [Коновал О.]. Нова управа комітету з вшанування пам'яті жертв голоду в Україні // Українські вісті. 2000. Ч. 22, 28 трав.
9. Багрянний І. Наша правда // Українські вісті. 1948. Ч. 24, 20 бер.
10. Українська демонстрація на вулицях Мюнхена // Українські вісті. 1948. Ч. 24, 20 берез.
11. 20-ті роковини голоду імені тов. Сталіна на Україні // Українські вісті. 1953. Ч. 8–9, 25–29 січ.
12. Дубинець І. Розстріл 35-х агрономів // Українські вісті. 1953. Ч. 47, 22 черв.
13. Козак С. Журналістська, видавнича і громадсько-політична діяльність Олексія Коновала // Вісник книжкової палати. 2017. Ч. 8. С. 47.
14. Коновал О. Трагедія України 1933 року // Українські вісті. 1993. Ч. 49, 19 груд.

15. Коновал О. Ми обвинувачуємо Москву. До 40-річчя голоду в Україні // Українські вісті. 1972. Ч. 32–33, 6–13 серп.
16. Маляр П. Голод на Україні в 1932–33 рр. // Українські вісті. 1951. Ч. 74, 16 верес.
17. Подаваймо матеріали і свідчення про голод на Україні // Українські вісті. 1950. Ч. 11, 5 лют.
18. 35000 на Комісію дослідження голоду в Україні // Українські вісті. 1988. № 27, 3 лип.
19. Гришко В. Харків, весна 1933 року // Українські вісті. 1973. Ч. 16.
20. Костюк Г. 1933 р. як новий етап большевицької політики щодо України // Українські вісті. 1953. Ч. 50, 21 черв.
21. Козак С. Слово від упорядника: [Передмова] // Гришко В. Карби часу: історія, література, політика, публіцистика: у 2-х т. Київ : Смолоскип, 2009. Т. 2. С. 6.
22. З'явилася англomовна книжка Василя Гришка «Український голокост 1933» // Українські вісті. 1983. Ч. 47.
23. Ще одна праця про голод 1933 року // Українські вісті. 1984. Ч. 13–14.
24. Козак С. Місія еміграції в публіцистиці Василя Гришка // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. 2020. Т. 31 (70), № 2. С. 204.
25. Громадський комітет у Детройті // Українські вісті. 1982. Ч. 27, 4 лип.
26. До 25-ліття «Білої книги» // Українські вісті. 1981. Ч. 9, 1 берез. С. 1.
27. Коновал Ол. Д-р Мейс пише історію голоду 1933 року // Українські вісті. 1993. Ч. 24, 13 черв.
28. Козак С. За страчених голодом // Дзеркало тижня. 2004. 12 листоп.
29. Несіна О. Світ дізнається правду про голодомор // Українські вісті. 1993. Ч. 18, 2 трав.
30. Дмитренко К. Обвинувачуємо Москву за смерть семи мільйонів українців, знищених голодом 1933 року // Українські вісті. 1953. Ч. 85, 22 жовт. С. 3–4.
31. До 25-ліття «Білої книги» // Українські вісті. 1981. Ч. 9. С. 1.
32. Домагаються відібрати нагороду Пулітцера у В. Дюранті // Українські вісті. 1986. № 20, 18 трав.
33. Приховують інформації про голод // Українські вісті. 1985. № 28, 14 лип.
34. Плющ Л. Ми мусимо закарбувати в пам'яті людства голод 1932–33 рр. // Українські вісті. 1988. Ч. 16, 17 квіт.
35. Сенцов емоційно висловився про Голодомор: усі його підтримали // РБК-Україна. URL : <http://www.rbc.ua/ukr/stylar/-1606562238.html> (дата звернення: 28.11.2020).
36. Правобережний Ф. Три річниці // Українські вісті. 1953. Ч. 1–2. С. 3.
37. Жулинський М. Пам'ять про минуле зобов'язує // Слово і час. 2003. № 6. С. 6.

Надійшла до редколегії 22.03.2021